

*Оксана Тищенко, к. ф. н.**

Інститут української мови НАН України (Київ)

*Світлана Кульбіда, к. п. н.**

Інститут спеціальної педагогіки АПН України (Київ)

УДК 161.2.81'374.46

УКРАЇНЬСЬКА ЖЕСТОВА МОВА ГЛУХИХ ЯК ОБ'ЄКТ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ПАРАМЕТРИЗАЦІЇ

У статті обґрунтовано необхідність створення “Словника української жестової мови глухих”, означено корпус Словника, структуру словникової статті відповідно до специфіки матеріалу лексикографування – жестової мови глухих.

В Україні на рівні прогресивних держав світу (США, Канади, Великобританії, Швейцарії та ін.) декларується позитивне ставлення суспільства до осіб з вадами слуху. Зокрема наголошено на повазі й розвитку їхніх прав користуватися рідною мовою – українською жестовою мовою (УЖМ). Так, у Законі України „Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” зазначається, що “дактильно-жестова мова визнається і як засіб спілкування, і як засіб навчання для осіб з вадами слуху” [1].

Основний контингент користувачів жестовою мовою – глухі люди з сімей глухих, які вважають ЖМ рідною мовою, доступною і зручною. Об'єднуючись у спільноти глухих, вони в змозі підтримувати функціонально багату мову й передавати її новим членам. Як стверджують дослідники [10], починаючи з XVIII століття на великих територіях у межах розвинених держав стали складатися єдині національні вербальні мови. Вірогідно, паралельний процес відбувався і з жестовими мовами. Важливим поштовхом для розвитку обох мов і поширення їх на території держави стало запровадження системи навчання, зокрема й спеціального навчання для глухих дітей. Так, перші школи для глухих в Україні були відкриті в Романові Новоград-

* © О. Тищенко, 2005

* © С. Кульбіда, 2005

Волинського повіту (1805 р.), у Львові (1830 р.), в Одесі (1843 р.) [14]. Основою навчання в зазначених закладах стала природна жестова мова, що розвивалася й передавалася з покоління в покоління в національних спільнотах людей з вадами слуху.

За комунікативними можливостями жестові мови в розвинених країнах світу в жодному разі не поступаються природним вербальним мовам і в наш час широко використовуються не тільки в системі дошкільної, початкової і середньої освіти, а й у вищій школі (наприклад, Галлодетський університет у Вашингтоні), у деяких засобах масової інформації (телебаченні), під час проведення національних міжнародних конференцій Всесвітньої федерації глухих, для обговорення складних лінгвістичних, історичних та інших проблем [7].

На основі ЖМ сформувалася штучна жестова мова, яка поєднує кальку жестів на слова й дактилологію (систему пальцевих знаків, що відповідає літерам абетки). Це – калькована жестова мова (КЖМ). КЖМ – другорядна знакова система, яка засвоюється на основі й у процесі вивчення глухою людиною словесної мови. За таких умов жести є еквівалентами слів, а порядок їх використання збігається з порядком слів у звичайному реченні [5; 6], тобто КЖМ є кінетичним відбиттям вербальної мови і має *лінійний* характер.

За ступенем автономності ЖМ, урахувавши свої природні особливості, не пов'язана зі словесною мовою, на відміну від калькованої жестової мови. Окрім того, ЖМ має ознаку стихійності виникнення й розвитку, відзначається своєрідністю морфології, синтаксису, семантики, що дозволяє назвати її повноцінною мовою.

Це підтверджує дослідження американського вченого в галузі структурної лінгвістики W. Stokou, котрий уперше дослідив морфологію ЖМ і довів, що жест – це мінімальна змістова одиниця мови і відповідає **морфемі** у вербальній мові. Також учений виокремив три основні характеристики жесту: конфігурацію, локалізацію та характер руху, називаючи їх **фонемами** (напевно, варто ввести термін **кінема**). Створену вченим систему письмового запису жесту – так звану нотацію або транскрипцію – широко використовують сучасні дослідники національних ЖМ світу. Наприклад, жести “МОСКВА” і “СТАРІЙ” збігаються трьома фонемами: конфігурацією, побудовою, локалізацією, але відрізняються характером руху, який у транскрипції позначають, відповідно, → у жесті “МОСКВА” та ↓ у жесті “СТАРІЙ”.

Вислови ЖМ поряд із жестовим компонентом доповнюються й мануальним (мімічним), візуальним компонентами [10], які функціонують аналогічно паравербальним засобам природних вербальних мов, а також використовуються для вказівки на якийсь об'єкт, висловлення заперечення, членування висловлення та ін.

Грамагічна інформація жестово зазвичай передається одночасно з лексичною, жест під час виконання може змінювати модуляцію (рука/руки рухаються рівномірно, пришвидшено, із зупинками, змінюють напрямок тощо). Тому жестове висловлювання на відміну від словесного *нелінійне*. Синтаксис ЖМ вирізняється тривимірністю простору і виявляє суб'єктно-об'єктні відношення, часові параметри в основному через локалізацію.

Серед вітчизняних дослідників вивчали КЖМ та створювали своєрідні посібники з елементами перекладних словників Микола Тяжелов (1940 р.), Наталія Іванюшева (1968 р.), Рудольф Раєвський (1968 р.), Йосип Гейльман (1970 р., 2001 р.), Галина Зайцева (2000 р.), Лідія Димскис (1998 р.), Раїса Фрадкіна (2001 р.), Євдокія Зуєва (2002 р.). Жестова мова глухих в Україні практично не досліджена.

Лексикографічна параметризація УЖМ, зокрема розроблення засад створення Словника української жестової мови (СУЖМ) впливає з нагальної потреби у цьому серед людей з вадами слуху як членів особливого мікросоціуму – лінгвістичної меншості у суспільстві [7], а також серед фахівців спеціальної освіти в галузі сурдопедагогіки.

Об'єкт СУЖМ – жестову мову – розуміємо як повноцінну комунікативну систему, зовнішня сторона якої побудована винятково на жестово-мімічній основі [5]. Це не кінетична копія природної вербальної мови, а символічна система зі своїми законами, рисами – як специфічними, так і такими, що властиві будь-якій комунікативній системі („комунікативними універсаліями”) [2].

Тип СУЖМ. Пропонована робота – це тлумачний словник, який створюватиметься на засадах загальнономовного тлумачного словника. Але якщо традиційний тлумачний словник природної вербальної мови можна назвати вербально-вербальним (словесно-словесним), тобто лексичні (фразеологічні) одиниці тлумачаться лексичними одиницями, то СУЖМ назвемо жестово-вербальним (жестово-словесним).

Структура СУЖМ. У зв'язку зі специфікою тлумаченого матеріалу – жесту – корпус словника матиме кілька блоків.

Як уже було зазначено, жест як елемент комунікативної системи глухих має такі характеристики: *конфігурація, побудова, локалізація, характер руху, мануальний елемент*. Традиційно ці характеристики називають *фонемами* (за аналогією до природної вербальної мови). Упорядкований набір таких фонем щодо кожного жесту становить його *нотацію* (або *транскрипцію*). Кожна фонема (за різними науковими джерелами) має *вербальний опис* або *символічне позначення*. Наприклад: **побудова** жесту може бути **простою** (у створенні жесту бере участь *одна* рука – права чи ліва) або **складною** (*дві* руки). Символічно цю фонему позначають так: **П; Л; ПЛ**, що відповідає вербальному опису: **права рука; ліва рука; права і ліва (обидві) руки**. Отже, фонема *побудова* репрезентована у варіантах *права рука, ліва рука, обидві руки*.

З огляду на це пропонуємо шість блоків корпусу словника. Перші п'ять блоків – це п'ять своєрідних алфавітів, де зображено, описано й символічно позначено варіанти кожної з названих вище фонем. Так, *конфігурація* представлена сорока вісьмома варіантами, *побудова* – трьома, *локалізація* – від п'яти до дев'яти (за різними даними), *напрямок руху* – кількістю до десяти варіантів.

Ці блоки – стартовий будівельний матеріал, що його використовуватимемо для упорядкування й транскрибування жестів у **реєстрі** основного – шостого блоку, де репрезентовано власне тлумачні статті.

Принципи добору реєстру СУЖМ. Добирати реєстрові одиниці (жести) до Словника плануємо за спостереженням природних комунікативних актів у сім'ях глухих та людей з вадами слуху, а також користуючись уже опублікованими джерелами.

Принципи укладання реєстру СУЖМ. Оскільки кожен жест має транскрипцію, то принцип укладання реєстру умовно можна назвати *алфавітним*. Ключовою характеристикою подання жестів є *конфігурація*. Так, у шостому блоці Словника буде 48 розділів (за кількістю варіантів конфігурації), усередині кожного з них жести буде впорядковано за *побудовою, локалізацією, характером руху*.

Структура тлумачної статті СУЖМ. У правій частині словникової статті буде *жест* як реєстрова одиниця (малюнок або фото), його *транскрипція, вербальний опис*, а також за необхідності *ремарки* (загальноновживаний, діалектний, просторічний тощо). Ліва частина – *тлумачення жесту та ілюстративний матеріал* (речення чи опис ситуації, коли такий жест уживають). За можливості буде наведено

етимологію жесту, наприклад жест “ДИРЕКТОР” є інсценувальним, в основі – зображення ключів на поясі.

Найскладнішим елементом є власне тлумачення жесту. Зазвичай жестові (жестово-вербальні та вербально-жестові) словники є швидше **перекладними** з жестової мови на вербальну чи навпаки, коли до жесту наводять словесний еквівалент [10] або до слів – жестовий [3; 6; 9; 12; 13]. Однак цього, на нашу думку, недостатньо.

Наприклад, один і той самий жест може означати: *лижі, лижний, ходити (кататися) на лижах, лижна прогулянка, лижник* тощо (звичайно, у різних контекстах). Тому вважаємо, що необхідно виокремити **сему** жесту як узагальнення: “Означення особи, предмета, дії, процесу й ознаки, пов’язаних з *лижами*”. А друге й наступні значення будуть конкретизовані найуживанішими контекстами.

Трапляється, що жест розширив сферу функціонування і з конкретного став узагальнювальним. Наприклад, жест “СПИСОК” вживають на означення понять *меню, розклад, графік, програма, репертуар* тощо. Отже, користуючись традиційним тлумачним словником, на нашу думку, можна виозначити сему “Упорядкована певним чином інформація”.

Хочемо наголосити, що перехід до нового етапу ставлення до людей з вадами слуху, який у Європі здійснено під час довготривалого розвитку демократичних норм та економічного підйому, на теренах України починається лише з початком третього тисячоліття, що на декілька десятиліть пізніше, і здійснюється у принципово нових умовах. Тому побудова науково обґрунтованої стратегії створення словника потребує врахування:

- специфіки національних умов становлення й розвитку УЖМ;
- стану УЖМ сьогодні;
- потенціалу зарубіжної та вітчизняної науки щодо вирішення методологічних, теоретичних, практичних проблем вивчення жестової мови;
- досвіду створення моделей словників із зазначеної тематики.

Призначення СУЖМ. Словник адресований комунікантам глухим та з вадами слуху, а також тим, хто спілкується з такими людьми (учителі, сурдоперекладачі), як навчальний посібник.

Важливим моментом нашої науково-практичної діяльності є дослідно-експериментальна робота. У її межах буде здійснюватися аналіз і вивчення нормативних одиниць УЖМ, накопичення банку даних, що

дасть змогу розробити й оформити фактичний матеріал за відповідними характеристиками, залучення осіб з вадами слуху – носіїв УЖМ до роботи у відповідному напрямку.

Література

1. Закон України Про внесення змін до Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні». – №1773–IV. стаття 23. – К., 2004. – С. 1.
2. Выготский Л. С. Собрание сочинений. – М., 1983. – Т. 5. – С. 72.
3. Гейльман И. Ф. Знакомтесь: ручная речь. – 2001.
4. Димскис Л. С. Изучаем жестовый язык. – Минск, 1998.
5. Жестовые языки // Энциклопедия «Кругосвет». – Central European University Regents, 2001. – www.rol.ru/
6. Зайцева Г. Л. Жестовая речь. Дактилология. – М., 2000. – С. 37–38.
7. Зайцева Г. Л. Разговор с Выготским... // Дефектология. – 1998. – №2. – С. 3-10.
8. Зайцева Г. Л., Фрумкина Р. М. Психолингвистические аспекты изучения жестового языка. – Дефектология. – 1981. – №1. – С. 7
9. Иванюшева Н. В. Мимико-жестикационная речь. – К., 1968.
10. Краевський Р. Г. Мова жестів глухих. – Київ, 1964.
11. Кульбіда С. В. Стан використання і вивчення жестової мови в Україні / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми сучасної спеціальної освіти (українсько-канадський досвід)» – Київ–Едмонтон, 2004. – С. 63–67.
12. Тяжелов Н. А. Мимический словарь (рукопись). – 1940.
13. Фрадкина Р. Н. Говорящие руки. Тематический словарь жестового языка глухих России. – М., 2001.
14. Членов Е. В. Глухонемые и их обучение в Западной Европе и в России. С изложением новейших попыток развития слуха у глухонемых. – М., 1897.